

AZT HAZUDTAM, HOGY...

A hazugság mint performatívum és nem-morálisan felfogott társadalmi konstrukció

Jelige: AMA 289

TARTALOM

1. Bevezetés.....	2
2. A hazugság fogalma – A nem-morálisan felfogott hazugságról	3
3. A hazugság és a szociálpszichológia – Miért létszükséglet a hazugság?.....	5
4. A hazugság mint társadalmi konstrukció	7
5. A hazugság mint performatívum	10
6. A narráció projektált szintje – Hol elemezhető a hazugság?.....	14
7. Egy sikerült és egy sikerületlen hazugság performatívum Bartis Attilától.....	14
8. Zárlat, tanulságok.....	17
9. Bibliográfia.....	19

1. BEVEZETÉS

„*Márpedig addig élsz, amíg szemrebbenés nélkül bárkinek a pofájába tudsz hazudni.*”

(Bartis Attila: *A nyugalom*)

Bartis Attila fenti idézete első gondolatra talán meghökkentő lehet. Erős kijelentést tesz ugyanis. Messzebb megy annál a közhelynél, amelyet már korunk hőse is vall és elfogad, miszerint *mindenki hazudik*. De mit is jelent tulajdonképpen, hogy hazugság nélkül nem élhetünk? Azt, hogy a kisgyerek letagadja az iskolában kapott egyest? A férj hűséget esküszik, miközben szeretőt tart? A kormány fűt-fát mond, ígér és hazudik a kampánybeszédben? A reklámozott mosóportól a ruha mégsem lesz patyolattiszt? Vagy egyet kell értenünk Esti Kornállal, aki egyik történetében megrója beszélgetőtársát, amiatt, hogy azt hazudta: *jó napot kívánok*? Ráadásul ott van az a probléma, hogy tudjuk-e egyáltalán, ki hazudik, ha ügyesen teszi?

A hazugságot a *valós* életben nem lehet olyan könnyen és mosolyogva emlegetni, mint Dr. House kapcsán. Megtanuljuk, hogy *hazudni bűn*, rosszállóan nézünk, szidalmazzuk az illetőt, ha kiderül a simlissége. Arról azonban kevés szó esik, szinte tabutéma, hogy miként is hazudunk. A tudományban ugyancsak kerülgetett témának számít: a hazugságokkal foglalkozó tanulmányok, esszék, könyvek jó része hazugságot tipologizáló és felismerő kézikönyvként vagy életvezetési tanácsgyűjteményként funkcionál. Pedig a hazugság életünk része, akár a magánszférára, akár a szélesebb szociális környezetre gondolunk. Társadalmi konstrukció, amelyet pszichológiai motivációval végzünk nap mint nap, és nyelviségünkben konstruálódik egyfajta beszédcselekvésként. Ennek a hazugságjelenségnek a működésére és elemzésének lehetőségére szeretnék egy lehetséges módot mutatni azzal, hogy a hazugságot nem-morálisan felfogott, társadalmi megegyezésen alapuló performatívumként értelmezem. Állításom az, hogy a hazugságperformatívum motivációjának, hivatkozási alapjának meghatározója az egyén (szociál)pszichológiai beállítottsága; kontextusa a társadalom és a társadalmi valóság, megképzője pedig a nyelv. Ezért a fogalommeghatározás, és rövid morálfilozófiai áttekintés után a hazugság szociálpszichológiai vonatkozásait és társadalmi vetületeit vizsgálom, majd az austini performatívum-rendszerbe való beépülését. Esettanulmányként a hazugság ilyen működését Bartis Attila 2001-ben megjelent *A nyugalom* című regényének két hazugságmotívumának elemzésével szeretném megmutatni.

2. A HAZUGSÁG FOGALMA – A NEM-MORÁLISAN FELFOGOTT HAZUGSÁGRÓL

Kiindulási pontként a hazugság pontos fogalmát kellene meghatározni. Ez azonban nem olyan egyszerű, mint amilyennek látszik. Dióhéjban (a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint) mindössze annyit mondhatunk: „*hazug állítás, közlés*” (MÉK 1975; 532). Fogalmilag ugyan ezzel nem jutunk előrébb, de a különbségtétel (állítás – közlés) a későbbiekben még fontos lesz. A hazugság az igaz-hamis dichotómiában mint a „nem valós” pólus jelenik meg. Ez a nem valós pólus pedig szinte mindig negatív kontextussal párosul, ugyanis ha a hazugságról van szó, nehéz kilépni a morálfilozófia és az erkölcstan terepéről. Ez abból is adódik, hogy a hazugsággal való foglalatosságot eleinte a filozófusok és teológusok tekintették feladatuknak. Platon a Kratülosz című dialógusában azt írja, hogy létezik hazugság és igaz beszéd, a hazugság pedig az, mikor valamiről valótlan állítunk, tehát a dolgokat lehet úgy mondani, ahogy vannak, és úgy, ahogy nincsenek. Szent Ágostonnál, majd még inkább Aquinói Tamásnál azonban a hazugság alapelemei közül már az ártó szándék játssza a főszerepet (MAGYAR 2010). Ez a szándék választja el például a tévedéstől és az iróniától is, ami ugyan nem valós állítás, de lényege és szándéka a hazugsággal szemben éppen az, hogy hazug volta a másik fél számára is ismeretes. A kifejezés történetét nézve „az eredeti képzet az elrejtés, eltakarás lehetett, amely eleinte feltehetően még nem jelentette valamely valótlanítás másokat szándékosan félrevezető állítását. A társadalmi élet bonyolultabbá válása, az emberek közötti szóbeli, később írásbeli majd tömegtájékoztatási eszközök útján terjedő kommunikáció által befolyásolt nyelvi kép folyamatosan negatív irányba tolódott, s a passzív elhallgatásból, elrejtésből a szándékos félrevezetés nyelvi tükrözőjévé vált” (NYOMÁRKAY 2006; 390). A teljes elítélés nyelvfilozófiai szempontból Nietzsche-nél és Kantnál a leginkább transzparens, akik már nem etikai nézőpontokra hivatkoztak, hanem a nyelv természetére. Nietzsche szerint, aki hazudik, rosszul használja a nyelvet, Kant pedig A hazugság tiltása című írásában odáig jut el, hogy a hazugság a kommunikációban való hit lerombolása. Hogy ez miből következik, azt a pragmatika elméletei és Paul Grice¹ paradigmájának együttműködési elve magyarázza. Ugyanis a nyelv maga konvencionális, az értelmezés csak akkor jöhet létre, ha megvan a felek között az az előfeltétel, bizalom, ami szerint egy adott kifejezésen ugyanazt (közel ugyanazt) érthetik. Ezt játssza ki a hazugság, ezzel felborítja a konvencionális jelentések létjogosultságát, rávilágít arra, hogy a nyelvi kommunikáció lehetetlen. Ez alapján neveztem a hazugságot a nyelv öndekonstruáló tevékenységének.

¹ „Grice a hazug vagy manipulációs aktusok leírását nem tekinti kutatási területnek. Ezzel természetesen nem értjük egyet, mert figyelmen kívül hagyja a kommunikációs valóságnak egy egyáltalán nem elhanyagolható fragmentumát” (JANUSZ 1997).

A fenti meghatározások mindegyike tartalmaz azonban egy morálisan elítélő hozzáállást a hazugsággal szemben. Ez nem meglepő, hiszen a hétköznapi nyelvhasználatban sem értékeltük egyformán az igazmondást és a hazugságot. „A hazugságot *meg kell okolni*, az igazmondást viszont nem. A hazugságra mentséget kell keresni; minden egyes esetben fel kell mutatni az okokat, hogy egy adott hazugság miért nem »közönséges és bűnös«”(BOK 1983; 40). Mindebből kitűnik, hogy „kevés olyan erkölcsi döntés van, amely közönségesebb és egyben problematikusabb lenne, mint az, amely a megtévesztés különböző formáit illeti” (BOK 1983; 10). Céлом azonban nem az, hogy ezt a kérdést megválaszoljam, s legkevésbé kívánom elítélni vagy felmenteni a hazudókat. Nem is tehetném, hiszen dolgozatom hazugságfogalmának alapja az a kijelentés, miszerint „a hazugság mindennapi és nélkülözhetetlen tevékenység” (BILAND 2009; 11)². Mindezekből következően egy olyan hazugságértelmezéssel dolgoznék, amely nem tartalmazza a tett erkölcsi minősítését, egyfajta nem-morális hazugságfogalom. Ahogy Simmel (1973; 318) írta, „óvakodnunk kell attól, hogy a hazugság etikai szempontból negatív értéke elfedje előlünk szociológiailag pozitív jelentőségét, amelyet bizonyos konkrét viszonyok alakítása során fejt ki”.

Peter Stiegnitz (2002; 3.), bécsi mentiológus³ szerint az igazság nem a hazugság ellentétét, hanem a valóságtól való eltávolodást jelenti. Az ő paradigmájában értelmezve a „mindenki hazudik” elve valóban megvalósul, hiszen a fogalom szerint hazugságnak minősül az is, ha reggel a tükörbe nézve magunkra mosolygunk, ahelyett, hogy belátnánk: borzasztóan kialvatlannak nézünk ki. Ez a megközelítés azonban olyan tágra nyitja a hazugság kereteit, amelyet szinte lehetetlen egy kategóriaként (még ha nagy kategóriaként is) kezelni. Ebből a sémából ugyanis hiányzik a fentebb már emlegetett tudatosság, hazug szándék. Egy állítás ugyanis attól, hogy hamis, még nem hazugság. A hazug megnyilatkozás nem azonos a hamis állítással, hanem több annál, a szándékvezéreltség beletartozik a fogalmi sémájába. A hazugság így nem lehet igaz vagy hamis (hiszen mindenképpen hamis), tehát nem lehet ilyen állításként, konstatívumként⁴ értelmezni. Kívül esik az igazságérték dichotómiáján. Egy másik meghatározás azt mondja: hazugságnak tekinthetünk minden olyan szándékosan megtévesztő közlést, amely *kijelentés* formájában történik (BOK 1983; 28). Ez már majdnem az a fogalom, amit használhatunk, hiszen magában foglalja a szándékvezéreltséget, ám még kijelentésként és nem beszédcselekvésként (performatívumként) értelmezi azt. A hazugság ugyanis „a másik

² „Ha folyton csak igazat mondanánk, pontosabban mindig kimondanánk azt, amit gondolunk, tudunk, érzünk, az élet borzalmas lenne. A hazugság tehát nélkülözhetetlen és mindennapos emberi tevékenység” (BILAND 2009; 7).

³ Peter Stiegnitz mentiológiának nevezi a hazugságkutatást (STIEGNITZ 2002). A kifejezés a latin *mentior* (hazudni) igéből és a görög *logosz* (tudomány) szavakból ered.

⁴ A konstatívum az austini pragmatikus paradigmában az igaz-hamis ellentétpárokkal felosztható kijelentést, állítást jelöli. A hazugság ehhez való viszonyát a performatívumokat tárgyaló részben fejtem ki.

meggyőzése egy meg nem történt esemény vonatkozásában, vagy olyan nézet, emóció kapcsán, amely nem a miénk. Feladata egy fiktív állapot színlelése és a valódi elrejtése” (BILAND 2009; 43). Elhitetünk valamit, amit mi magunk sem hiszünk. Tehát egy olyan szándékolt, társadalmi konstrukcióként működő beszédcselekvés, amely fiktív tudáskeretet tesz valóssá a beszédpartner számára.

3. A HAZUGSÁG ÉS A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA – MIÉRT LÉTSZÜKSÉGLET A HAZUGSÁG?

“Csak egy világ van, s ez a világ hamis, kegyetlen, ellentmondásos, félrevezető, értelmetlen (...). Szükségünk van a hazugságokra, hogy győzedelmeskedjünk a valóság felett, ezen »igazság« felett, szükségünk van a hazugságokra, hogy élhessünk.”

Bár Nietzsche szavai nagyon kiábrándultak, de a hazugsággal kapcsolatban igazat kell adnunk neki. Elképzelhetünk ugyanis egy utópiát, ahol senki nem hazudik, de azt már sokkal nehezebb elképzelnünk, hogy ez valóban működőképes is lehet. Emlékezzünk vissza például arra az Esti Kornél novellára, amelyben Esti egy folyton igazat mondó világba vezet minket. A boltokra kiírják, hogy a kapható cipő kényelmetlen, hordhatatlan, de legalább drága. A kávézó ihatatlan eszpresszót kínál, és az utcán szembejövő esetleg közli, hogy „barátom, ma igazán rosszul néz ki”. Nem csoda hát, hogy a főhős visszavágyik a rendes, kényelmes kis hazugságokkal teli valóságos világba. Másik példaként említeném Ibsen *A vadkacsa* című drámáját, amelyből azt is láthatjuk: a megrögzött igazságkeresés éppoly romboló és borzalmas lehet, mint a megrögzött hazudozás. Hogy miért is fogadjuk el és érezzük szükségesnek mégis a hazugságot, azt a szociálpszichológia magyarázza, méghozzá pontosabban az interperszonális kapcsolatok működési mechanizmusa és az *én* megképzésének módszerei.

A legalapvetőbb kiindulási pont, hogy az ember társas lény. Tehát az egyén társas kölcsönhatások között él és működik, ezek a kölcsönhatások pedig szociális interakcióként mutatkoznak meg. „A szociális interakció két vagy több személy között létesülő viszony, melyek közösen egyeztetett jelentések szabályoznak a felek mindenkorai szükségleteinek megfelelően, amelyek a felek racionalitása, vezérlő értékei által meghatározottan arra indítják őket, hogy ésszerűen és hasznat hajtóan bonyolítsák le kapcsolataikat egymással. Az interakciók ily módon rendezettek, s a társas élet bizonytalanságát mérsékelik”(CSEPELI 1997; 164). A hazugság is éppen ilyen működés, azonban paradox jelenség abból a szempontból, hogy bár épít rá, de egyúttal fel is bontja az interakció bizonytalanságot mérsékelő szerepét. Az efféle, az emberi együttlét kölcsönhatások láncolatában realizálódó helyzeteit minden esetben az interszubjektivitás határozza meg. Ez teszi számunkra magától értetődővé, hogy környeze-

tünkben ugyanolyan jogon létező személyek vannak, mint mi magunk. Ilyenkor az interakcióban az *én* reagál a *másikra*, és a *másik* is reagál az *énre*, tehát kölcsönös reagálásról beszélhetünk (CSEPELI 1997; 154). „Azt tapasztaljuk, hogy a számunkra létezőnek ismert személyeket megértjük, és ők is megértene bennünket, jeleket használunk, melyek értelmezése egységes valamennyiünk számára” (CSEPELI 1997; 154). Ebből ered egyfajta külső, társas bizonyosság-érzet, amit a hazug kihasználni igyekszik, s visszaél vele. Ebbe kötött bele tulajdonképpen Nietzsche és Kant, amikor nyelvfilozófiai szempontból teljességgel elítélték a hazugságot. Paul Grice írja le ennek pontos okát a kommunikációs elméletében. Szerinte ugyanis hatékony-kommunikáció csak akkor lehetséges, ha a felek között létezik valamiféle együttműködés. Ez azt jelenti, hogy „a közlő és a befogadó egyaránt bízik benne, hogy a közlésnek egy adott kontextusban általánosan elfogadott és jóváhagyott információs funkciója van” (CSEPELI 1997; 178). Az interakciók másik fontos összetevője és meghatározója, amit a hazugságperformatívum szempontjából mindenképp meg kell jelölni, az a kontextustól való függés. Ahogy Goffmann (1981) meghatározta, az interakciós láncolat egyetlen mozzanata sem érthető önmagában. Ez a kontextus a helyzet egésze, a résztvevő által létrehozott jelentésazonosság műve. Vannak előre meghatározott, rituális kontextusok (ezt figyelhetjük meg a performatívumok nagy részénél), és vannak lazább, nyitottabb helyzetek, amelyek többféle értelmezésre adnak lehetőséget. A megfelelő kontextus megteremtéséhez kell az úgy nevezett „kulcs” meghatározása, amely kijelöli az értelmezések közül az adott helyzetben releváns „keretet”⁵. (CSEPELI 1997; 168-169) A hazug az interakcióban igyekszik elrejteni ezt a kulcsot, hiszen ha fény derülne a valódi keretre, akkor a hazugság nem sikerülhetne.

De miért tesz így a hazug és miért kockáztatja a fent említett biztonságérzetet, a bizalmi viszonyt? Hiszen enélkül a bizalom nélkül szinte lehetetlen lenne az egymással való kommunikáció.⁶ Körülbelül hároméves korunktól képesek vagyunk hazudni, s alapjában véve önzésből tesszük, hazugságainknak csupán 25%-a önzetlen – írja Biland (2009; 19). Ahhoz, hogy ezt ne tartsuk túlonkoros önostorozó véleménynek, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az *én* pszichológiai reflexként pozitív képet igyekszik sugározni magáról. Az *én* ugyanis nem szuverén megnyilatkozó szubjektum, hanem tükörkép, s aki ezzel tisztában van, kontrollálhatja a róla alakított benyomást, megszabhatja az interakció menetét (CSEPELI 1997; 307).⁷ Ezeknek

⁵ „A szabályok a kontextust és a benne résztvevők viselkedését írják elő, egy interakciós láncolat azonban rendszerint többféle szabályrendszer függvényében szemlélhető. A lehetséges kontextusok közül érvényesnek tekintett kontextus Goffmann keretnek nevezi” (CSEPELI, 1997; 170).

⁶ „Rendes körülmények között azonban nem úgy vizsgáljuk az emberek kijelentéseit, szándékait, emócióit, hogy vajon tényleg igazat közöl-e az illető. Jobb is így, különben az élet elviselhetetlen volna” (BILAND 2009; 24).

⁷ „A megmutatkozás célja, hogy a partner személyiségünkre, lelki tulajdonságainkra vonatkozó következtetései az általunk kívánt irányba terelődjenek. Goffmann a megmutatkozás számos stratégiáit sorolja fel, melyeket tudva tudat-

a hazugságoknak jelentős része nem tudatos. Tudattalan motivációk vezérlik, ám tudatos hazugságaink megokolására felmentéseket kell keresnünk, hiszen felépített énképünk a kognitív disszonancia redukciójának⁸ elvén működve igyekszik megszabadulni a „hazug vagyok” attribútum negatív jelentéstartalmától. „Teljesítményre motiváló, sikerorientált, individualista kultúrában a *negatív önértékelés* ugyanis súlyos beilleszkedési zavarok forrása, következésképpen az önigazolásra való késztetés erős. A meghasonlottság, a lelkiismeret-furdalás, az önmardosás, az önsorsrontás szociálpszichológiai szempontból devianciának minősül” (CSEPELI 2009; 275). Ezért a hazugságokhoz a segítő szándék, kegyes hazugság képét párosítjuk. Az önéletrajz megírása, a beilleszkedéshez szükséges füllentések, a büntetéstől való félelem, a konfliktus elkerülése mind okot adhat a hazugságra, s nagy részükhöz az *én* meg is találja a morális önigazolást. Mások pusztán élvezetüket lelik hazugságban, őket inkább a deviancia utáni vágy, a szabályok megszegése vonzza.

4. A HAZUGSÁG MINT TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓ

„Az egyes szociológiai struktúrákat a legjellemzőbb módon az alapján különböztetjük meg egymástól, hogy mennyire érvényesül bennük a hazugság” (SIMMEL 1973; 317).

Már a *hazugság* szótörténeti elemzésekor láthatóvá vált, hogy a szó a mai jelentését a társadalmi élet bonyolultabbá válása során nyerte el. Ezt tükrözi a Simmeltől hozott idézet is, hiszen minél összetettebb egy közösség, minél többféle szerepben⁹ kell az énnek helyt állnia, annál több lehetőség (és szükséghelyzet) adódik a hazugságra. „Minél differenciáltabb egy társadalom, annál nehezebb létrehozni azt a szereprepertoárt, amelynek minden eleme harmóniában áll a többivel” (KOZÁK 2002; 45). Egyes szerepelemek pedig nem mindig vihetők át maradéktalanul egyik szerepből a másikba, így aki adekvát módon akar viselkedni a szerepeiben, gyakran képtelen ezt hazugság nélkül megoldani (KOZÁK 2002, 44)¹⁰. Tehát énünk a szociálisan konstruált valóság képlékeny része. Annak a valóságnak, amellyel szemben a hazugság meghatározást nyer és működik. Azonban maga ez a valóság sem kész, lezárt, elmozdíthatatlan formában jelenik meg, hanem mint egy folyamat, amelyet pillanatról pillanatra teremtünk (MUSTO 2008). Ahhoz, hogy meg tudjuk határozni, mi minősül nem valóságnak, elő-

lan valamennyien alkalmazunk hétköznapi érintkezéseink során.” Ilyen stratégián például: az ellentétes motivációk, a hibák eltitkolása; a *jó* oldalak kidomborítása, stb. (Csepeli 1997; 306).

⁸ Az emberekben késztetés működik az összhang fenntartása érdekében, tehát konszonzanciára törekszik, nem csupán a külső valóság elemeit, hanem belső világát tekintve is (Csepeli 1997; 279-280).

⁹ „A szociálpszichológia a szerep kifejezéssel írja le az emberek között létesülő formális viszonylatokat, melyek társadalmi konstrukcióként lehetővé teszik az emberek számára, hogy egyéniségül sérelme nélkül bekapcsolódjanak az intézmények, szervezetek, rendezett együttélési minták egyének feletti organizációjába.” (Csepeli 1997; 190)

¹⁰ „Miótan szocializálódott, valószínűleg minden ember »önmaga látens árulója«. Ennek az »árulásnak« a belső nehézsége azonban, ég nagyobb, ha döntení kell, hogy egy adott esetben melyik ént kell elárulni.” (Berger–Luckmann 1998; 233)

ször azt kell tisztázni, hogy mit fogad el a társadalom valóságnak. Tehát a közösség a társadalmi valóság megkonstruálásával párhuzamosan létrehozza magát a hazugságot. Az, hogy mit tartunk valósnak és mit hazugságnak, minden esetben társadalmilag meghatározott, közmegegyezésen alapul. Elképzelhetünk ugyanis olyan hazugságokat, amelyek a tömeghazugságok kategóriájába tartoznak, majd egy közösség mégis elfogadja és beépíti saját valóságába. Tulajdonképpen a történelmi ideológiák, a vallások dogmái is ilyenek.

A világ az egyén számára valóságok sokasága. Közvetlen, empirikus tapasztalataink, szocializációnk, egyéni érzéseink, álmaink, fantáziánk mind-mind olyan tényezők, amelyek miatt a minket körülvevő környezetet teljesen különbözőképpen perceptualizáljuk. Mégis ezek közül a világok közül kinevezhetünk egy, par excellence valóságot. Ez a mindennapi élet a valósága, amelyet másként a legfelső valóságnak nevezhetünk (BERGER–LUCKMANN 1998; 40-41). A hazugság tulajdonképpen csak ebben a legfelső valóságban tud működni. A működő hazugsághoz ugyanis olyan valóságelemekkel kell dolgoznunk, amelyeket a címzett elhihet, tehát az ő valóságképének is része. Ebből következik, hogy a hazugság fikatív, de nem imaginárius elemeket használ. Tehát, ha elkések az óráról, mert elaludtam, és azt mondom, sajnos a villamos elakadt útközben, az hihető hazugság, minden valószínűséggel nem lesz gondja a hazugság címzettjének, jelen esetben az engem tanító professzornak, azzal, hogy ezt a (hamis) információ a saját valóságképébe integrálja. Ha ugyanezt azonban nem Budapesten, hanem Székesfehérváron mondom, akkor rögtön rajtakapnak, ott ugyanis nincs villamos. Kell tehát lennie egy közös, mindenki számára releváns és ismert valóságnak, amelybe a hazugságot beillesztjük. A mindennapi élet valósága ilyen, ez már nem csupán egy egyén kisajátított képe, hanem interszubjektív, azaz másokkal megosztott. Ez választja el radikálisan minden más az egyén által ismert világtól (BERGER–LUCKMANN 1998; 43). Nem csak arról tudhatunk kollektíven, amit empirikusan tapasztalunk. Hiszen tudjuk, hogy mások is szoktak álmodni; tudjuk, hogy ha valakit megsértünk, az a másiknak fájdalmat okoz, és még sorolhatnám. Mind-ebből a tudásból többszintes objektivizációs folyamat során teremtünk egy szimbolikus értelmi világot. A szimbolikus értelmi világ tulajdonképpen „az összes társadalmilag objektivált és szubjektív valóságos értelem mátrixának tartható” (BERGER–LUCKMANN 1998; 137). Rendet, és jogot alkot, rendez a személyes tapasztalat szubjektív értelmezéseit, fogalma közel áll a Durkheim-féle vallásmeghatározáshoz. „A szimbolikus értelmi világ megvédi az embert az abszolút félelemtől, mivel az intézményes rend védelmező struktúráinak abszolút legitimációt biztosít” (BERGER–LUCKMANN 1998; 145). Ebből az következik, hogy a szimbolikus értelmi világban teremtjük meg azt a bizonyosságot és bizalmat, ami szerint bízunk a másik igazmondásában, s létrejön a kommunikáció.

Ez a kommunikáció, a beszélgetés és tágabb értelemben véve maga az interperszonális interakció a valóság megtartásának legszükségesebb eszköze. „Az emberek mindennapi élete olyan, mint egy beszélgető gép kattogása, amely az ember szubjektív valóságát állandóan garantálja, befolyásolja és újratermeli” (BERGER–LUCKMANN 1998; 211). Ennek során a saját szubjektív valóságomat kiterjesztem (externalizálom), és teszem az interszubjektív valóság részévé; illetve fordítva pedig internalizálom, befogadom és megértem a másik szubjektív valóságát. A hazugság során ez viszont csak töredékesen történik meg. A szubjektív valóságomat ugyanis olyan módon externalizálom, hogy az nem válik interszubjektív valósággá, csupán a hazugságom címzettje hiszi annak. Tehát a hazugság elfogadása tulajdonképpen sikertelen internalizációként¹¹ működik. Itt kell megemlíteni a „*hűvös*” *átalakulás* fogalmát. Ez tulajdonképpen egy olyan internalizáció, amikor az egyén befogadja az új valóságot, de nem azonosul vele, nem a saját, csupán egy sajátos célra szolgáló valósággént értelmezi (BERGER–LUCKMANN 1998; 236). Ezt teszi a hazug a saját módosított valósággépével, illetve még fontosabb jelenség ez a hazugság tanújának szempontjából. Ugyanis a tanú, aki rájön a valóság megmásítására, de nem avatkozik közbe, és nem buktatja le a hazugot, annak számára a hazug által externalizált valóság feldolgozása pontosan az előbb leírt módon megy végbe.

A valóság (és ebből adódóan a hazugság) megképződését is a nyelv teszi lehetővé. „A nyelv segítségével minden pillanatban egy egész világ lehet jelen”- írja Berger és Luckmann (1998; 63). Tehát míg a társadalom a közege, a nyelv az eszköze mind a valóság, mind a hazugság megképzésének. A nyelv jelöli ki a közös társadalmi tudáskészletet, amelynek az interakciók során használói vagyunk. A tudás azonban a mindennapi életben társadalmilag megosztott formában van jelen. „A tudás társadalmi szétosztása tehát annál az egyszerű tény-nél kezdődik, hogy nem tudok mindent, amit a többi ember tud” (BERGER–LUCKMANN 1998; 69). Természetesen ez fordítva is igaz, hiszen van olyan tudás, amit csak kevesekkel vagy senkivel sem osztok meg. Ez a tudásmegosztás az alapja a titok és a hazugság jelenségének is. Amikor tehát a hazugságról beszélünk, nem csupán egy nem valós kijelentéssel állunk szemben. Láthatjuk, hogy tulajdonképpen alternatív valóságokat konstruálunk, nem létező tudáselemeket teszünk a másik fél számára valóssá. Ehhez az interakcióhoz pedig a társadalom adja a szükséges és nélkülözhetetlen kontextust.

¹¹ „Az internalizáció ebben az általános értelemben először is embertársaink megértésének, másodszor pedig a világ mint értelmes és társadalmi valóság felfogásának alapja.” (BERGER–LUCKMANN 1998; 182).

5. A HAZUGSÁG MINT PERFORMATÍVUM

Austin 1955-ben megjelent *Tetten ért szavak* című munkája önmaga állítása szerint is forradalmi jelentőséggel bírt. Megpróbált ugyanis kezdeni valamit azokkal az *állításokkal*, pontosabban *nem-állításokkal*, amelyeket a nyelvfilozófia és a nyelvészet is perifériára helyezett problematikus voltak miatt. A filozófusok maximája szerint ugyanis az *állítás* feladata egy állapot leírása vagy egy tény megállapítása, tehát végeredményül egy igaz vagy hamis megállapítást kapunk. A nyelvészet ugyan tisztában van vele, hogy nem minden megnyilatkozásunk használható állításként. Tehát Austin két csoportot hoz létre: egyikük az állítás, a hagyományos értelemben vett, igazságértéket kifejező (ám nem minden esetben leíró) *konstatívum*. Ezeket eddig is ismerték és vizsgálták. A másik csoportba pedig azokat a megnyilatkozás-típusokat helyezte, amelyek:

„A) semmit »nem írnak le« vagy »állapítanak meg«, az égvilágon nem számolnak be semmiről, nem »igazak vagy hamisak«; és

B) a mondat kimondás önmagában egy cselekvés elvégzése vagy annak része, és ezt a cselekvést *rendszerint* nem úgy íránk le, mint valaminek a kimondását” (AUSTIN 1990; 32).

Tehát a szóban forgó mondatok nem *leírások* arról, amit teszek, sőt nem is annak a kimondása, hogy csinálok valamit, hanem maga a „csinálás”. Erre a legtranszparensbb példa a házasságkötésnél elhangzó „igen, akarom”. Az ehhez hasonló elven működő, cselekvő értékkel rendelkező megnyilatkozásokat nevezi Austin performatívumnak. Önmagában persze a szavak kimondása még nem elegendő, ezt nem kell bizonyítani, hiszen attól, ha valaki az utcán felkiált („igen, akarom”), még nem házasodott össze a szembejövővel. Tehát bár a szavak kimondása a legfontosabb aktusnak, de szükséges, hogy a körülmények, amelyek között a szavak elhangzanak úgymond *megfelelőek* legyenek (AUSTIN 1990; 35). Tehát miképpen a szociális interakciók is csak egy bizonyos kontextusban, az adott helyzetet meghatározó kulcs által kijelölt keretben lehetnek értelmezhetőek, így a performatívum is erősen kontextusfüggő megnyilatkozás. A performatívum résztvevőinek pedig a performatívumot meghatározó társadalmi konvenciók szerint felhatalmazottnak kell lenniük az általuk véghezvitt performatívum szerepeire. Mindemellett fontos tényező, hogy a megnyilatkozást végző személy/személyek „komolyan gondolják” a mondottakat, „lelki elhatározás” áll az elhangzó formula mögött. Ha valamely tényező hiányzik, vagy nem megfelelően teljesül, a performatívum nem teljesül sikerületlen¹² lesz, ahogyan Austin nevezi *balfogás*.

¹² Azt ugyanis nem mondhatjuk rá, hogy *hamis* lenne. A performatívumokat nem tudjuk igaz-hamis dichotómiában értékelni.

Austin sematikusán levezeti azokat a tényezőket, amelyek elengedhetetlenek a balfogások elkerüléséhez, tehát a sikeres performatívum létrehozásához:

„(A1) Léteznie kell egy hagyományosan elfogadott, konvencionális hatású eljárásnak, melynek során bizonyos személyeknek adott körülmények között meghatározott szavakat kell mondaniuk, továbbá:

(A2) az adott esetben az érintett személyeknek meg kell felelniük az adott helyzetben megkívánt eljárás kívánalmainak.

(B1) Ezt az eljárást minden résztvevőnek helyesen és

(B2) maradéktalanul kell végrehajtania.

(Γ1) Amennyiben, amint az gyakran előfordul, az eljárást végző személyeknek bizonyos gondolatokat vagy érzéseket tulajdonítanak, vagy a résztvevőktől meghatározott magatartásformát várnak el, akkor az eljárás szereplőinek és felhasználóinak valóban gondolniuk, illetve érezniük kell az említett gondolatokat, illetve érzéseket, és a megfelelő magatartásra is hajlandóságot kell mutatniuk, továbbá

(Γ2) később ténylegesen is így kell viselkedniük” (AUSTIN 1990; 40).

Ha az A1, A2, B1, B2 szabály ellen vétünk, mondja Austin, egyáltalán nem teljesül a performatívum (*mellélövés* lesz,) míg a Γ-val jelölt feltételek sérülése esetén még megvalósul a cselekvés, ám *visszaélésnek* kell őket tekintenünk.

Érződik tehát, hogy a szándék szükségessége egy külön problémakört jelent a performatívumok elméletében. Még maga Austin is ellentmondásosan áll hozzá a kérdéshez, hiszen ha megnézzük az általa hozott házasság példáját: a két fél megfelelő körülmények között kimondja az igent, az anyakönyvvezető elismeri a házasságot, akkor teljesen irreleváns, hogy a két fél csak szülői nyomásra vagy valóban saját házasodási szándékból hajtotta végre a performatívumot – az ugyanis sikerült lesz, s a két fél férj és feleség. A probléma megoldása persze nem az, hogy a szándékot, a „komolyan gondolást” szánáljuk a beszédcselekvés sikerültségét befolyásoló tényezők közül, és azzal sem érthetünk egyet teljes egészében, ahogyan Austin választja le a szándék kérdését. Fennállhat olyan eset is, és ezzel Austin nem számol, ahol a szándék hiánya rombolja le a performatívumot, és másodlagosak a kontextus, a rítus elemei. Véleményem szerint tehát azt kell belátnunk, hogy olyan kategóriákat érdemes létrehozunk a performatívumon belül, melyek figyelembe veszik, hogy adott performatívum elsődleges teljesülési tényezője a hozzá kapcsolódó rituális kontextus vagy a cselekvő szándéka. A hazugság esetében ugyanis éppen az látható, hogy nem a kontextus, hanem a beszélő szándéka az elsődleges kulcs. Így Austinnal ellentétben dolgozatomban nem tekinteném hierarchiában alsóbbrendűként a beszélő szándékát, hanem egy szintre helyezném a hat teljesülé-

si szabályt, amelyek fontossági sorrendjét mindig adott performatívum természetéből adódóan kell vizsgálnunk.

A performatívumokat szociális interakció keretében hozzuk létre. Szereplői a performatívumot kezdeményező *megszólító(k)*, a megnyilatkozás címzettje(i) a *megszólított(ak)*, illetve esetlegesen a *tanú(k)*, aki(k) lehetnek passzív vagy aktív felek a kommunikációs aktusban, vagy akár adott performatívum rítusához szükséges felhatalmazott(ak). A beszédcselekvés *körülményei* konvencionálisan adottak, hivatkozási alapjuk egy rítus vagy szertartás, amely rendszerint közmegegyezésen alapul. A rítust, a kontextuális keret kulcsát és szabályait a társadalom által felépített valóság determinálja, méghozzá a legfelső interszubjektív valóság. A performatívum szerepeinek felvételéhez az egyénnek hivatkozási alapra van szüksége, amely akár a jog, az erkölcs, akár egy irodalmi mű is lehet - tehát a résztvevők igazolási mechanizmusai a szimbolikus értelmi világban működnek. A performatívumok között megkülönböztet Austin *komoly* és *komolytalan* megnyilatkozásokat, amelyek a hazugság elemzésének szempontjából fontos kategóriaként jelennek meg. A *komolytalan* performatívumoknak nevezi a viccet, a színpadon zajló megnyilatkozásokat, és ide kell sorolnunk majd a hazugságokat is. Austin azonban ezekkel nem foglalkozik, kirekeszti az elemzésből és megbélyegzi, a nyelven élősködő jelenségeknek tartja őket, méltánytalanul (CULLER 1997; 165).

A performatívumoknak működésük van, kontextuálisan determináltak, csak „adott körülmények között” képesek „sikerültté” válni. A hazugság mint szándékos hamis állítás hasonlóképpen kontextushoz kötött „működés”, tehát performatívum. Olyan megnyilatkozás, amely önmagában cselekvés. De mit cselekszik a hazugság? A hazudó ember megközelítésem szerint a megteremtés aktusát hajtja végre, beszédpartnerénél fiktív tudáskeretet hoz létre, mivel „a hazugság célja a másik meggyőzése egy meg nem történt esemény vonatkozásában, vagy egy olyan nézet, emóció kapcsán, amely nem a miénk. Feladata egy fiktív állapot színlelése és a valódi elrejtése”(BILAND 2009; 43). A beszélők közti tudáskeret így közössé válik (a kommunikáció és a megértés alapfeltétele így megteremtődik), megteremtődik tehát az interszubjektív valóság, de lényege szerint a hazug tudja, hogy ez fikció, míg a másik fél valóságosnak gondolja. A hazugság tehát egy fiktív információt tesz reálissá. Innen nézve a hazugságperformatívum erősen kapcsolódik a színház beszédcselekvéseéhez. Csakhogy míg a színházi előadás a teatralitás tudatosításával előzetes egyezséget köt a nézővel a megértés érdekében, addig a hazug a komolytalan performatívumot használja komolyként.

A hazugságnak ugyanúgy szüksége van a rítus kellékeire, mint más performatívumnak. A megszólítónak, a hazugnak tudnia kell, hogy

(A1) amit mond, az nem felel meg a valóságnak;

(A2) amit mond, azt a beszédpartner a valóság elemének fogja tartani, elhiszi.

Tulajdonképpen esetünkben ez felel meg a performatívum Austin által megnevezett konvencionális eljárásának. Attól nehéz ugyanis maga az elemzés, hogy a hazugságnak természetéből adódóan nem lehetnek felhívó, kiemelő eljárásai. (Például érvényesen hazudni nem csak fehér ruhában, fátyollal, anyakönyvvezető előtt lehet, stb.) A sikerültséghez szükséges kontextuális feltétel a megszólított tudáskeretének hiányossága, tehát akinek hazudnak, nem rendelkezhet olyan ismerettel, ami rávilágít a hazugság léteire. Emellett a legfontosabb a beszélői szándék, miszerint komolytalan performatívumot hajtok végre, amit komolynak kívánok előadni; ezt a szándékot azonban nem lehet kinyilvánítani. (Ebből az is következik, hogy a hazugság csak és kizárólag implicit performatívumként létezhet.¹³) A megszólított szupplementummá válik, hiszen a hazug olyan tudással rendelkezik, amivel a megszólított nem, s ezzel ő irányíthatja a megszólított tudásvilágának megkonstruálódását¹⁴. Azt, hogy ehhez a megszólító milyen (fikatív) igazolási pontot talál magának, már az etika kérdése. A beszédhelyzet legfontosabb eleme lehet a tanú, rajta áll vagy bukik a hazugság sikerültsége (ahogy az a későbbi példában látható lesz). Követve tehát az austini paradigma sematikus meghatározását, elmondhatjuk, hogy a performatívum sikerült, ha

(B/1) nincs tanú;

(B/2) van tanú és számára is valós a hazugság által megképzett tudáskeret;

(B/2.1) a tanú számára nyilvánvaló a hazugság, de nem leplezi le azt – ezáltal önmaga is hazuggá válik. Ha azonban leplezi a performatívumot

(B/2.2.), akkor az sikerületlenné válik.

(C) A hazugságperformatívum legalapvetőbb eleme pedig a szándékosság. Itt derül ki, hogy a megnyilatkozás elsődleges meghatározója jelen esetben nem a kontextus és a rítus, hanem a megszólító hozzáállása.

A hazugság alábbi jellemzői után látható, hogy a performatívum elemzése nem egyszerű, hiszen valós helyzetben működő, sikerült hazugságra nem derül fény. Ezért is egy irodalmi példán keresztül szeretném bemutatni, hogy a fentebb elméletben vázolt folyamatok miként reprezentálódhatnak sikerült és sikerületlen performatívumként.

¹³ Kivételt jelenthet a „hazug paradoxonának” ismert problémakör.

¹⁴ „A tudás hatalom; ennek megfelelően befolyásolják a hazugságok a hatalom eloszlását; növelik a hazug hatalmát, gyengítik a megtévesztettét, különféleképpen befolyásolják a választásait

6. A NARRÁCIÓ PROJEKTÁLT SZINTJE – HOL ELEMETHETŐ A HAZUGSÁG?

A mindennapi életben sikerült hazugságokat szinte lehetetlen elemezni – ugyanis definícióból adódóan rejtett performatívumok, vizsgálatukra kizárólag a cselekvés kiderülése után lehetne sort keríteni, ez azonban a performatívumot sikerületlenné tenné. Dolgozatomban ezért választottam esettanulmányként egy irodalmi művet, amely egyes szám első számú narrátorának köszönhetően lehetővé teszi a hazugság működésének megfigyelését belső szemszögből. A vizsgálatban persze fontos leszögezni, hogy nem kívánom figyelembe venni a „fikcióban a fikció” tényét, hanem a művet a mindennapi valóság szintjén kívánom elemezni.

Kérdésként merülhet fel, hogy van-e jogosultság az irodalomnak a mindennapi életet elemezhető példaként felmutatni. Erre a sokrétű kérdésre hosszú irodalomelméleti viták sora sem adhatna kielégítő választ, s én sem szeretnék megpróbálkozni ezzel. Csupán röviden térnék ki rá, hogy a narráció működése egy (ugyan fiktív, de nem imaginárius) irodalmi szövegtérben ugyanúgy működik a valóság projektálójaként, mint egy történeti, histográfiai, vagy akár szociológiai igénnyel megírt szövegben. A narratíva, a történet ugyanis „hipotetikus konstrukció és egyben transzmediális jelenség, vagyis nem egyik vagy másik médiumra jellemző, hanem egyszerre valamennyire” (FÜZI-TÖRÖK; <http://mmi.elte.hu...>). A történet tehát hipotetikus konstrukció, ezalatt pedig azt kell érteni, hogy „soha nem történeteket olvasunk, hallgatunk vagy nézünk, hanem történetmesélő szövegeket vagy képeket, amelyekből következtetünk az elmesélt történetekre” (FÜZI-TÖRÖK; <http://mmi.elte.hu...>). Ez nemcsak az irodalmi szövegeknél igaz, hiszen tudjuk, a történelem valóságát ugyanúgy konstruáljuk narratívaként, mint egy irodalmi szöveget. Martin Le Guerre imposztorként való működéséről szóló mű tehát éppolyan elemzési teret adhat, ha az interszónális kapcsolatokat, az egyének közti kommunikációt kívánjuk vizsgálni, mint egy kortárs regény.

7. EGY SIKERÜLT ÉS EGY SIKERÜLETLEN HAZUGSÁG PERFORMATÍVUM BARTIS ATTILÁTÓL

„Az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók.”

(Friedrich Nietzsche: A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról)

Bartis Attila *A nyugalom* című regénye¹⁵ 2001-ben jelent meg, s azóta már rengeteg kritikának és elemzésnek lett tárgya. Ami miatt esetünkben releváns szöveggé állhat az az, hogy

¹⁵ „Anya és fia él együtt egy pesti lakásban. Az anya egykor ünnepelt, imádói által bálványozott, irigyei által megvetett és gyűlölt színésznő volt. Szenvedélyes, érzéki nő, aki mindig is úgy gondolta: szükség esetén szinte bármit megbocsát magának az ember. Tizenöt éve a lábát sem teszi ki a lakásból. Szorong, retteg, gyűjtögeti disszidált lánya leveleit és árgus szemekkel figyel íróvá lett fia minden mozdulatát. És miközben odakint szép lassan összeroskad egy politikai rendszer, egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy a fiú immár sose fog szabadulni e gyűlölet és szenvedély szötte hálóból. Még akkor sem, amikor az egy éjszakás, satnya kis kalandok után egy nap a Szabadság hídon találkozik Fehér Eszterrel...” (BARTIS 2010, fűlszöveg).

egy olyan történettel és narrációval állunk szemben, amely több szinten is, több formájában is alkalmazza a hazugság eszközét.

A történet Weér Andor író 15 évét követi nyomon, amelyet furcsa, (élet)hazugságoktól terhelt kapcsolatban tölt agorafóbiás, volt színésznő anyjával. A történelmi háttér a rendszerváltás Magyarországa, ami izgalmas vonulatot jelent a regény értelmezéséhez, de jelen elemzés szempontjából nem feltétlenül vizsgálendő. Fontos viszont az anya színésznő volta, az, hogy a lakás, amibe életüket zárják, színpadként működik: a bútorok, a ruhák, az előadás kellékei mind kiselejtezett színházi eszközök, berendezési tárgyak. Ez az első szintű teatralitás és performativitás a regényben. A másik fontos vonulat, hogy a főszereplő író, aki épp az általa olvasott regényt írja. Emiatt a perszonális, egyes szám első személyű narráció miatt válik elemezhetővé a hazugság, hiszen szemszögünk a hazugéval egyezik. A főhős és az anya kapcsolata zavartalanul és tanú nélkül működő hazugságperformatívumok során alapul, ezek közül kettőt emelnék ki. Az első az a történetszál, amelyben Andor az emigrált (és az anya által halottnak nyilvánított, eltemetett) testvér, Judit levelei körül képződik. Andor a lány nevében leveleket küld anyjának, aki ezeket mindig mint valódi leveleket olvassa. A regényben azonban kiderül, hogy a hazugságról az anyának tudomása volt – ennek ellenére folytatta a performatívumban való részvételt. Ez a tanú nélküli sikerült hazugságnak egy speciális esete. A másik történet egy sikerületlen performatívum, az anya és a fiú múltbéli szexuális együttlétének eltitkolása. A nem megtörténtség ugyanis csak addig működik a két szereplő közt valóságként, amíg Weér Andor barátnője, Eszter tanúként nem lép a történetbe, és kimondja, hogy ez hazugság.

„Hiszen [anyám] így élt: gyűjtögette a kacatokat és levelezett a nővéremmel, nem sejtván, hogy már csak velem levelezik. Hogy bal kezem írását talán szakértők sem különböztetnék meg nővérem jobb kezének éles, kegyetlen betűitől. S hogy ismerőseim postázták a leveleket Antwerpenből, Bombayból, vagy New Yorkból, mert azt hazudom nekik, hogy gyűjtöm a külföldi bélyegzős borítékokat. [...] Aztán pár nap múlva ment valaki Kölnbe, és én képtelen voltam leírni, hogy tisztelt anyám, a kölni dómban lesz fellépésem, szóval már akkor be akartam fejezni ezt a nyomorúságos hazudozást, de egy éjjel csapzott hajjal, szétrágott ajakkal berontott a szobámba és üvöltözött, hogy ne merjem elsikkasztani a postáját. Követelte, hogy azonnal adjam oda a lánya leveleit, én pedig mondtam, hogy nyugodjon meg anyám, Judit bizonyára Sydneyben, vagy valahol Új-Kaledóniában koncertezik, és onnan sokkal lassabban ér ide a posta. [...] Sőt, tulajdonképpen hálás voltam anyámnak, amiért kikövetelte Judit leveleit. Már-már ugyanúgy vártam a postát, mint ő, hiszen úgy szoktuk meg, hogy én bontom fel a borítékot, aztán együtt olvassuk azt a néhány sort a konyhában.” (BARTIS 2001, 18-20).

A fenti történetben tehát maga a performatív aktus is érdekes, hiszen nem csupán verbálisan reprezentálódik: az interpelláció ugyanis nem más, mint a levél megérkezése az anyához. A megszólító Andor, és a fenti paradigma szerint az anya válik szupplementummá, az ő valóságról alkotott képe torzul a hazugság által, tudáskeretének irányítója saját fia. Andor cselekvésének szándéka nem lehet kérdéses (hiszen a hazugság definíció szerint csak akkor jöhet létre, ha szándékolt), amire hivatkozhat, az pedig a kegyes hazugság eszménye, amit már Szent Ágostonnál és Aquinói Tamásnál is megtalálhatunk¹⁶. Az egész performatívum rítusát adja a levél megírása, az ismerősöktől való szívességgérés, a posta megérkezése, felbontása, a közös olvasás. Ezek azonban olyan feltételek, amelyek megváltozása nem hozza magával egyértelműen a hazugság ledőlését¹⁷. Ami kiemeli ezt a hazugságot a többi közül az az, hogy a könyv előrehaladtával kiderül: az anya tudott arról, hogy a levelek nem valósak. Ennek ellenére a hazugság működhetett tovább (a fiú hihette, hogy hazudik, illetve hogy hazugsága működik; az anya pedig valóságnak fogadta el a leveleket). Ez a sikerült, tanúval nem rendelkező performatívumnak egy olyan kategóriáját teremti meg, amelyben a megszólított tud a hazugságról, mégsem leplezi le azt. Ennek lehetségesé válását az iterabilitás, a megismételhetőség biztosítja¹⁸. Esetünkben ugyanis a hazugság pont azáltal válik megteremthetővé, hogy a levelek megérkezése ismétlődik, hogy egy rítus kapcsolódik hozzá – és ez az, amit kényelemből, a kellemesebb valósághoz való ragaszkodás és a tanú hiánya miatt az anya (és fia) nem akar megszakítani. A közösen megteremtett interszjektív valóság felbontását semmi nem okolja, az anya tudatalatti szinten pedig blokkolja a hazugság felismerését.

A második történetet az író kétféleképpen meséli el. Az első verzióban megismerkedhetünk a hazugsággal – a második viszont (mintegy 100 oldallal később) már a leleplezés eredményeképpen rávilágít a sikerületlen hazugság performatívumra.

„Aztán [anyám] lassan kihúzta a lábát a kezemből, s az ajkam elé tartotta, hogy megcsókolhassam.

Téged nagyon fognak szeretni a nők, fiam, mondta, majd besietett a fürdőszobába.

[...]

– Ugye, lefeküdtél vele? – kérdezte [Eszter], én meg egy pillanatra nem is értettem, hogy miről beszél. Aztán azt hazudtam, hogy nem.

¹⁶ Az utalás Ágostonra talán nem irreleváns a történet egészét nézve sem, hiszen a regény elején konkrét utalás is van a *Vallomásokra*.

¹⁷ Egy jelenetben a borítékot „kézzel kézbesítettnek” mondja Andor, mert nem volt kivel külföldön felavatnia. Az anya ugyan meginog, de végül hagyja tovább működni a hazugságot.

¹⁸ Az iterabilitás fontos szerepet játszik a hazugságban, akárcsak a performatívumok összességében. „Aki hazugságra vállalkozik, jobb, ha kiváló a memóriája” – írja Montaigne A Hazugokról című esszéjében (MONTAIGNE 2002; 50).

Valószínűleg akkor kellett volna az arcomba üvöltse, hogy nekem te ne hazudj. Igen, akkor kellett volna elmondanom, hogy amikor Kleopátra egy harmadosztályú revütáncosnő jelmezében végigrohan a belvároson és Antonius letörölte róla a mocskot, meg a mandulaszagú verítéket, akkor a leselejtezett Weér művésznő kicsit későn sietett a fürdőszobába. Alig pár mozdulattal később, mint amennyi egy csehszlovák típusú tragikomédiába belefér, de ez a pár mozdulat is bőven elég volt ahhoz, hogy utána hetekig ne tudjunk egymás szemébe nézni.” (BARTIS 2001)

A megszólító ebben az esetben ugyancsak Andor, ám az anyja (mint nem leleplező tanú) társává válik a megszólításban, pusztán azzal, hogy nem vesz részt a performatívumban. A hazugsághoz való önigazolás itt kimondatlan kell legyen, tudatalatti, a kognitív disszonanciából fakad; célja elhíttetni azt, hogy valami nem történt meg, ami a valóságban mégis megtörtént. Az interpelláció több szinten is zajlik. Az első részletben ugyanis a megszólított Andor önmaga (és ezen keresztül az olvasó is). A második részletben Eszter, aki rákérdez a történetre, és nem hiszi el Andor hazugságát, már nem megszólított, hanem tanú. (Az Eszternek mondott hazugság tulajdonképpen csak tükröződése az önhazugságnak, ezért lesz itt a hazugság kimondása az önhazugság felszámolója.) Az *„Azt hazudtam, hogy nem.”* mondat ugyanis explicit performatívummá teszi a történeteket (az olvasó és az elbeszélő viszonylatában). Ezt viszont nem lehet megtenni egy hazugsággal. A performatívum így sikerületlen lesz. Eszter így nem egy sikerült hazugság szupplementuma, hanem egy sikerületlen hazugság tanújává válik.

8. ZÁRLAT, TANULSÁGOK

Az idézett példákon keresztül jól látható, hogy bár a hazugság nehezen tehető transzparenssé, elemezhetővé, és kívül esik a grice-i vizsgálaton, mégis ha a performatívumok egy speciális eseteként határozzuk meg, mint beszédaktus, „tevékenység” megfoghatóvá és elemezhetővé válik. Ráadásul nem egy ritkán megjelenő performatívumról van szó, hanem egy a mindennapokban is számtalanszor előforduló jelenségről, amelyet a társadalom konstruál és az interszubjektív kapcsolatainkban valósul meg. Megállapíthatjuk, hogy a hazugság implicit, rejtőzködő performatívum, aminek kontextusához feltétlen hozzá kell tartozzon a megszólított tudáskeretének hiányossága és a megszólítónak erre vonatkozó ismerete. A beszédpartnerek tehát másképpen viszonyulnak az általuk teremtet interszubjektív valósághoz, amelynek irányítója hazug, a megszólító. A hazugság performatívum mindig szándékolt, sikerültségét a tanú jelenléte határozza meg a fenti felosztás szerint, amit kiegészíthetünk az első példában látott speciális esettel. Tehát összegezve a tapasztaltakat a hazugságperformatívum akkor sikerült, ha

(A1) a hazug tisztában van azzal, hogy amit mond, az nem felel meg a valóságnak; illetve, hogy

(A2) amit mond, azt a beszédpartner a valóság elemének fogja tartani, elhiszi.

(B/1) nincs tanú,

(B/1.1.) és a megszólított valóságnak véli a fiktív információt;

(B/1.2.) nincs tanú, a megszólított tudatában van a hazugságnak, azonban az iterabilitás ereje miatt felveszi a szupplementum szerepét, és alkalmazkodik az idézett hazugság performatívumához;

(B/2) van tanú

(B/2.2.) és számára is valós a hazugság által megképzett tudáskeret;

(B/2.3.) a tanú számára nyilvánvaló a hazugság, de nem leplezi le.

(B/3) Ha azonban leleplezi a performatívumot, akkor az sikerületlenné válik.

(C) A hazugságperformatívum mindig szándékolt.

Tulajdonképpen a hazugság a társadalomban élő ember narratívaképző technikáinak egyike. Társadalmi konstrukció, amelyet pszichológiai motivációval végzünk, nyelviségünkben konstruálódik egyfajta beszédselekvésként, mindennapjaink része, a közösség által megképzett valóság másik feleként. A hazugság tehát életünk része, akár elítéljük, akár nem. Mindenki hazudik, és „mindenkinek szabad hazudni” – mondja Peter Stiegnitz (POGONYI 2002; <http://nol.hu/archivum/archiv-91066>). Itt azonban talán már érdemes elővenni a dolgozatom elején száműzött erkölcsi érzéket, és figyelembe venni az énünk és a társadalom által diktált határokat.

9. BIBLIOGRÁFIA

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bartis Attila 2001. *A nyugalom*. Budapest. Magvető.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998. *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest. József Eötvös Műhely Kiadó.
- Biland, Claudine 2009. *A hazugság pszichológiája*. Budapest. Háttér Kiadó.
- Bok, Sissela 1983. *A hazugság*. Budapest. Gondolat.
- Csepeli György 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Culler, Johnatan 1997. *Dekonstrukció*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Füzi Izabella – Török Ervin. *Bevezetés az epikai szövegekbe és a narratív film elemzésébe*.
<http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/vir/tankonyv/tortenet/index02.html#tortzartegys>. (2012.05.03.)
- Goffmann, Ervin 1981. *A mindennapi élet szociálpszichológiája*. Budapest. Gondolat.
- Magyar László András 2000. *Hazugságtipológiák*. In: Holmi. 2000 április.
<http://www.c3.hu/scripta/holmi/00/04/11magyar.htm>. (2012.05.03.)
- Montaigne, Michel de 2002. *A hazugokról*. In : Michel de Montaigne 2002. *Esszék I*. Pécs. 51-55.
- Musto, Stephan A. 2008. *A hazugság dicsérete*. In: Mozgóvilág.
<http://mozgovilag.com/?p=873>. (2012.05.03.)
- Nyomárkay István 2006. *A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben*. In: Magyar Nyelvőr. 2006. október. 130. évf./4. 389-399.
- Pogonyi Lajos 2002. *Én hazudok, te hazudsz, ő....* <http://nol.hu/archivum/archiv-91066>. (2012.04.12.)
- Simmel, Georg 1973. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest. Gondolat Kiadó. 311-345.
- Stiegnitz, Peter 2002. *Mindenki hazudik*. Budapest. OK Kiadó.